

**חינוך ושיקום ילדים ומתבגרים
כבדי שמיעה וחירשים
היבטים תאורטיים ויישומיים**

כרך א

עורכות:

טובה מוסט

דליה רינגוולד-פרימרמן

Theoretical and applied aspects in rehabilitation and education of deaf and hard of hearing children and adolescents

Prof. Tova Most and Dr. Dalia Ringwald-Frimerman

עורכות:

פרופ' טובה מוסט, אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר דליה רינגוולד-פרימרמן, אוניברסיטת תל-אביב ומכללת לוינסקי לחינוך

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן

עורכת טקסט ולשון: דפנה בר-און

עורכת לשון אחראית: עדי רופא

עריכה גרפית: סטודיו מופ"ת

עיצוב העטיפה: בלה טאובר

תמונת העטיפה: יצירת אמנות של פרופ' אמציה ויזל

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהדורות הבאות.

מסת"ב: 0-084-530-965-978

© כל הזכויות לתמונות וליצירות שמורות ליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"ד/2014

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: אופסט טל בע"מ

דברים לזכרה של חגית בר לב-שקולניק

ספר זה מוקדש לזכרה של חגית בר לב-שקולניק. חגית הייתה אחת מהתלמידות הבולטות, דוקטורנטית, עוזרת הוראה ומחקר, מרצה במסלול לחינוך תלמידים עם ליקויי שמיעה. היא הייתה היוזמת והמרכזת האקדמית של התכנית להכשרה של פרחי הוראה בשנת הסטאז' ביחידה לקידום סגל הוראה בחינוך. חגית נפטרה בטרם עת ביום ד', 9 ביוני 2010 (כ"ח בסיוון תש"ע), בהיותה צעירה, חיונית וחפצה בחיים.

ביום המר והנמהר שבו נפרדנו ממנה נשאה פרופ' אסתר דרומי הספד שממנו קראה את הקטע הבא מתוך ספר הטאו:

היודע אחרים - פיקח

היודע עצמו - נאור

היודע מתי די - עשיר

המתמיד בדרכו - בעל רצון

הכובש אחרים - בעל עוצמה וכוח

הכובש עצמו - גיבור

בחגית ניתן היה למצוא את כל התכונות הללו: פיקחית, נאורה, עשירה בחלקה, בעלת כיוון ורצון חזק, עוצמתית וכובשת לב תלמידיה ועמיתיה, והעיקר גיבורה שבגיבורות. ועוד - טובת לב הייתה מאין כמוה, ישרה וזכה, רואה נכוחה וחכמת לב ומוח, אוהבת ונאהבת, אישיות מיוחדת אשר כל מי שזכה בקרבתה ובתשומת לבה לא ישכח אותה לעד.

הכרנו את חגית לפני כ-30 שנה, כאשר נרשמה למסלול לחינוך תלמידים עם ליקויי שמיעה בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. חברי ועדת הקבלה בחנו את רשימת המועמדים וראו בראשה את חגית, שבלטה בנתונה מעל ומעבר לכל הנרשמים. באותם ימים היה מסלול זה מסלול לימודים חד-חוגי חדש, הכיתות היו קטנות והקשר בין המרצים לסטודנטים היה הדוק. חגית בלטה בהצטיינות בלימודים ובמחויבות לשליחות של החדרת מורים משכילים למערכת החינוך של תלמידים עם ליקויי שמיעה. היא השתלבה כמתרגלת בחוג מיד עם תחילת לימודיה לתואר השני. לחגית היו יוזמות חשובות, ביניהן הקמת תכנית "פרח" לתלמידים עם ליקוי שמיעה.

חגית תרמה מכישוריה המיוחדים גם לפרויקט "קשר", שבו פותחה תכנית תקשורת ושפה לילדים עם ליקויי שמיעה בגיל הרך. דפי המידע להורים שהפיקה והביאה לדפוס משמשים היום וישמשו בעתיד דורות רבים של הורים ומטפלים בישראל. גם את תרומתה לשדה ההוראה והחינוך החלה בשנות ה-20 לחייה. במסגרת עבודתה במרכז השיקום בחולון היא פיתחה כלי אבחון להערכה תפקודית של מתבגרים ומבוגרים צעירים עם חירשות לשם קידום תהליכים יעילים של השמה תעסוקתית. חשוב היה לה לתרום לפיתוח האישי של בני נוער ומבוגרים צעירים ולתמוך ביכולת שלהם לרכוש השכלה ולפתח זהות מקצועית. חגית בר לב-שקולניק הצטרפה לבית הספר לחינוך כחברת סגל מיד עם סיום לימודי התואר השני, שבמסגרתו כתבה עבודת מ"א מעולה על הסתגלות חברתית ונטילת פרספקטיבה של האחר בקרב תלמידים עם ליקויי שמיעה. היא הייתה חלוצה לפני המחנה, ובכוחות עצמה, אגב שילוב ידע תאורטי עשיר וניסיון חינוכי, פילסה לעצמה את הדרך והפכה מרצה מוערכת בתחום ההכשרה להוראה עבור דורות של סטודנטים לתעודת הוראה בחינוך תלמידים עם ליקויי שמיעה. כחברת סגל צעירה היא פיתחה את סדנאות ההכשרה, בחתירה מתמדת לחדשנות ולקידום התחום, והייתה מרצה נערצת על כל תלמידיה. חגית טיפחה את הרעיון שלפיו איש חינוך חייב להיות גם חוקר וגם לומד, והקנתה לסטודנטים את הערך שדגלה בו, שעל פיו חינוך והוראה הם תהליך למידה בלתי-פוסק. "המטרה שלי", כך אמרה, "להרגיע את הסטודנטים הדואגים ולהבטיח להם שהלמידה בחינוך לעולם לא תסתיים - חשוב לי שידעו איך ללמוד ותפתח בהם הסקרנות ללמוד ולהתפתח לאורך חייהם המקצועיים". לפני כעשור, כשהוחלט לחייב פרחי הוראה בשנת סטאז' נוספת, נבחרה חגית לפתח סדנה זו ועמדה בראשה במהלך השנים האחרונות. חגית ראתה בעבודתה זו שליחות לאומית וגם מצאה בנושאים שעסקה בהם עניין אינטלקטואלי עצום. מחקר הדוקטורט, שעליו שקדה בשנות חייה האחרונות ולא זכתה להשלים אותו, התמקד בהשוואה של ההכשרה להוראה במכללות ובאוניברסיטאות. חגית פעלה בבית הספר לחינוך ללא לאות מאז היותה סטודנטית לתואר הראשון ועד שהפכה לחברת סגל חשובה ותורמת. מעולם לא נחה על זרי הדפנה. מדי שנה בדקה מחדש מה אפשר לשנות, להוסיף, לעשות עוד, על מנת להעשיר את השדה באנשי הוראה מהשורה הראשונה. היא עשתה זאת בהדגשה תמידית של חשיבות תחום ההכשרה להוראה והאמונה הרבה בחשיבות החינוך.

חגית הייתה עמיתה וחברת אמת. היא חסרה לנו מאוד!
מי ייתן והספר הזה, הכולל פרקים עיוניים אשר כתבו מומחים בתחום השיקום
והחינוך של תלמידים עם ליקויי שמיעה בישראל, ישמש אנדרטה פעילה
לתרומתה הרבה לפיתוח התחום שהיה כה יקר ללבבה.

אסתר דרומי ויעל רוט ברקאי¹

תל-אביב, אוקטובר 2012

1 פרופ' אסתר דרומי היא חברת סגל בחוג לחינוך מיוחד ולייעוץ חינוכי, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.

גב' יעל רוט ברקאי היא חברת סגל בחוג לחינוך מיוחד ולייעוץ חינוכי, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב ומכללת לוינסקי לחינוך.

תודות

תודתנו לכותבים ולקוראים שתרמו ממומחיותם לספר זה ונענו בסבלנות רבה לבקשותינו; לפרופ' אסתר דרומי שחיזקה את ידינו בתחילת הדרך; לפרופ' אמציה ויזל שהעניק מיצירתו האמנותית לעיצוב העטיפה; לעוזרת המחקר נטלי הס, שסייעה בידינו בהיבט הארגוני. עוד ברצוננו להודות למכון מופ"ת, שליווה את הוצאתו של הספר לאור בנאמנות ובמקצועיות, ובייחוד לד"ר יהודית שטיימן, ראש הוצאת הספרים; לחני שושתרי, רכזת ההוצאה; ולמחלקת הגרפיקה: בלה טאובר, מאיה זמר ורוני צפריר, על העיצוב הנאה של הספר על כל תרשימיו והתמונות שבו ועל עיצוב העטיפה. תודה מיוחדת לדפנה בר-און ולשמוליק אבידר על הקפדנות בעריכת הלשון ועל הרוח הטובה בעבודה המשותפת, ולעורכות הלשון האחראיות, מירב כהן-דר ועדי רופא, שתרמו רבות בשלבים האחרונים של עריכת הספר והבאתו לדפוס.

תודתנו נתונה לכל הגופים והקרנות שסייעו בהוצאת הספר: בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר, אוניברסיטת תל-אביב; מרכז קלמן לחינוך יהודי ע"ש הרב חיים יוסף קלמן, אוניברסיטת תל-אביב; המעבדה לחקר התפתחות הילד ע"ש ליזלוטה אדלר; הקרן לזכר תרצה אתר-סלור ז"ל.

תוכן עניינים

מבוא/ טובה מוסט ודליה רינגוולד-פרימרמן.....9

כרך א

שער ראשון: היבטים בהערכת שפה ובהתפתחות תקשורתית, שפתית ואוריינית

פרק 1: רכישת המילים הראשונות על ידי ילדים עם לקות שמיעה מההיבט הפונולוגי/ לימור עדי-בן סעיד21

פרק 2: קידום ניצני אוריינות של ילדי גן עם ליקוי שמיעה: השוואה בין שילוב אישי לשילוב קבוצתי/ דורית ארם, שרה אינגבר וסמדר קונקול55

פרק 3: "אש נפל שחור" - כישורי ההבעה של שיח נרטיבי ושיח מידעי בקרב ילדי גן עם ליקוי שמיעה/ דליה רינגוולד-פרימרמן והינדי שטרן91

פרק 4: התשומה הלשונית של ילדים עם ליקוי שמיעה בישראל/ עירית מאיר139

פרק 5: הערכת תקשורת ושפה של ילדים עם לקוי שמיעה בגיל הרך בישראל/ אסתר גורלניק, אסתר דרומי ודליה רינגוולד-פרימרמן184

שער שני: התפתחות שפתית ואוריינית בגיל בית הספר: עדויות מסביבות לשוניות שונות

פרק 6: היכולות התחבריות של ילדים עם ליקוי שמיעה בגילאי בית הספר והשפעתן על הבנת הנקרא/ רונית שטרמן ונעמה פרידמן239

פרק 7: הבנה והפקה של משפטים עם תנועה תחבירית אצל דוברי ערבית עם ליקוי שמיעה/ מנאר חדאד-חנא ונעמה פרידמן295

פרק 8: התפתחות שפה אצל ילדים עם ליקוי שמיעה קל עד בינוני/ הלן דלאז' ולוריס טאלר352

פרק 9: חינוך דו-לשוני דו-תרבותי לילדים חירשים - מתאוריה למעשה/ אתי מויסייב וונדי סנדלר384

על אודות הכותבים430

תקציר באנגלית (abstract)433

כרך ב

מבוא/ טובה מוסט ודליה רינגוולד-פרימרמן.....5

שער שלישי: גישת השילוב וההכלה, הסתגלות חברתית-רגשית וכישורי

תאוריית ה-mind

פרק 10: אתגרים בשילוב תלמידים עם ליקוי שמיעה במסגרות חינוך רגילות/

נעמה צח.....11

פרק 11: הילכו שניים יחדיו בלתי אם נועדו? אתגרים בשילוב ילדים בגיל הרך

עם ליקוי שמיעה/ שרי בני-נוקד, שרה אינגבר ודליה רינגוולד-פרימרמן.....49

פרק 12: טיפוח תאוריית ה-mind בקרב פעוטות עם ליקוי שמיעה/ מרגלית זיו

ודרורית בן יצחק.....98

פרק 13: הבנת רגשות ואמונות מוטעות בקרב ילדים עם ליקוי שמיעה/

מרגלית זיו, שירית כהן-קוקה וטובה מוסט.....130

פרק 14: השפעת מובנות הדיבור של אנשים עם ליקוי שמיעה על עמדות הזולת

כלפיהם ועל היבטים חברתיים ורגשיים בחייהם/ טובה מוסט.....162

שער רביעי: היבטים בשיקום שמיעתי ובהתערבות חינוכית

פרק 15: שיקום שמיעה באמצעות השתלת שתל שבלול/ מיכל לונץ,

תלמה שפק, נועם יהודאי וטובה מוסט.....187

פרק 16: הנגשה אקוסטית וחשיבותה בעבור תלמידים עם ליקוי שמיעה/

אורלי הלפרן.....223

פרק 17: שותפות בין הורים לאנשי מקצוע בתכניות התערבות לילדים צעירים

עם ליקוי שמיעה/ שרה אינגבר ואסתר דרומי.....264

פרק 18: מבנה-על למערך שיעור שפתי-קוגניטיבי: מודל להוראת תלמידים

חירשים וכבדי שמיעה/ הינדי שטרן ושרה זנדברג.....300

פרק 19: קידום ילדים חירשים וכבדי שמיעה בעזרת טכנולוגיות מתקדמות/

סיגל עדן.....346

פרק 20: היבטים תאורטיים ומעשיים בתהליכי התפתחות הקריירה של צעירים

עם צרכים מיוחדים: התמקדות בצעירים עם ליקוי שמיעה/ רחל גלי צינמון.....384

פרק 21: התפתחות פרופסיונלית בקרב סטודנטים להוראת תלמידים עם

ליקוי שמיעה/ רינת מיכאל.....412

על אודות הכותבים.....444

תקציר באנגלית (abstract).....447

מבוא

לליקויי שמיעה בכל רמות החומרה יש השפעות רחבות היקף על מסלול ההתפתחות של הילד. הנרחבת שבהן היא בתחום של פיתוח כישורי התקשורת והשפה המדוברת. עקב כך עלולים להיפגע גם תחומי התפתחות נוספים, כמו ההתפתחות הרגשית-חברתית, ההתפתחות הקוגניטיבית, רכישת ידע עולם ותהליכי למידה (Marschark & Spencer, 2011; Moores & Meadow-Orlans, 1990). התחום של שיקום וחינוך אנשים עם ליקוי בשמיעה, ובפרט ילדים, מציב אתגרים רבים בפני חוקרים, אנשי מקצוע בתחום ומשפחות הילדים כבדי השמיעה והחירשים. זהו תחום דינמי, אשר בשלושת העשורים האחרונים חלו בו תמורות נרחבות - רובן משתקפות בנושאים הנדונים בספר זה.

אחדות מן התמורות מקורן בשינויים כלליים שהתחוללו בתפיסות חברתיות-פילוסופיות, ומאוחר יותר בחקיקה ובמדיניות חינוכית בהקשר של זכויות של ילדים עם צרכים מיוחדים, ובכללם ילדים כבדי שמיעה וחירשים. עם שינויים אלה נמנים התפשטות התפיסות של תנועת ההכלה וההכרה בזכויות ההנגשה של אנשים עם מוגבלויות, שינויים בתפיסת ההורים כשותפים מלאים בשיקום ילדם וחינוכו וכן שינויים בתפיסת היחסים בעבודת הצוות הרב-מקצועי, המערוב בתהליכי השיקום והחינוך של ילדים כבדי שמיעה וחירשים.

תמורות אחרות קשורות בשיפור הנגישות השמיעתית והשיקום באמצעות השפה המדוברת של ילדים חירשים במדינות רבות בעולם המערבי כמו גם בישראל. מקורו של שינוי זה הוא בהתקדמות הטכנולוגית בעזרי השמיעה: מכשירי שמיעה מסוג שתל השבולל ומכשירי FM, המאפשרים נגישות שמיעתית טובה יותר לילדים רבים עם ליקוי עמוק וחמור בשמיעה. תמורה נוספת היא הירידה שחלה בגיל הממוצע של תחילת הטיפול בילדים כבדי שמיעה וחירשים. מקורה של זו בתהליכי האיתור המוקדם ובמבדקי הסינון של ליקוי השמיעה בקרב ילודים ופעוטות (כך, למשל, החל מינואר 2010 מבוצעות על פי חוק בדיקות סינון שמיעה בילודים בכל בתי החולים לילודות בישראל).

תמורות אחרות קשורות בהצטברותם של ממצאי מחקרים עדכניים, אשר הובילו להעמקת הידע על אודות היבטים בתקשורת ושפה, קוגניציה, כישורים חברתיים ולמידה בהתפתחותם ובחינוכם של ילדים כבדי שמיעה וחירשים. כך, למשל, המחקר הבלשני, העוסק בשפות הסימנים בכלל ושפת הסימנים הישראלית בפרט, הראה בבירור ששפות הסימנים מכילות את כל התכונות המאפיינות שפות אנושיות. לפיכך, פוטנציאל רב טמון בשפות אלה להתפתחות הלשונית, הקוגניטיבית והחברתית-רגשית של ילדים חירשים הרוכשים אותן כשפת אם (מאיר וסנדלר, 2004).

אשר לשיטות התקשורת הנהוגות בחינוך ילדים כבדי שמיעה וחירשים - דיון המלווה את ההיסטוריה של חינוך חירשים לאורך שנים רבות - המחלוקת החריפות בנושא זה עדיין נמשכות. עם זאת גוברת בצדן ההתייחסות המובחנת יותר לתרומה הפוטנציאלית הנבדלת של כל אחת משיטות התקשורת להתפתחותם של ילדים שונים עם חסך שמיעתי (Marschark, Lang, & Albertini, 2002). בנוגע למחקרים על היבטים קוגניטיביים וכישורי למידה, נציין את העמקת ההבנה של הדמיון והשוני בין ילדים כבדי שמיעה וחירשים ובין ילדים שומעים, וזאת בדרכי ארגונו של מידע מילולי בזיכרון לטווח ארוך ולטווח קצר. מחקרים בתחום זה מדגישים את חשיבותן של התנסויות חינוכיות עשירות, מגוונות ומלוות בתיווך הולם. אלה משמשות תשתית להבניית ידע עולם, ולמעלה מזה - להבניה קוהרנטית של מושגים ומערך היחסים ביניהם, כמו גם לפיתוח גמישות בחשיבה (שם). בתחומי השפה המדוברת והאוריינות אמנם יש עדויות לצמצום פערים בקרב קבוצות נחקרים מסוימות של כבדי שמיעה וחירשים, אשר הגיעו להישגים דומים לאלה של שווי גיל שומעים בממדים שונים של השפה (בתחום אוצר המילים יותר מאשר בתחום המורפו-תחבירי), ומקצתם אף במדדים של הבנת הנקרא (Marschark & Spencer, 2011), אך ממצאים אלה אינם מספקים. גם כיום מראה הספרות המחקרית שתלמידים רבים כבדי שמיעה וחירשים מסיימים את שנות חינוכם בבית הספר עם פערים ניכרים בהישגים האורייניים בהשוואה לחבריהם השומעים (שם). החינוך השפתי והאורייני ממשיך אפוא להיות אתגר מרכזי עבור חוקרים ומחנכים בתקווה לצמצום הפערים בין ההישגים האורייניים של ילדים כבדי שמיעה וחירשים לאלה של ילדים שומעים.

תחום נוסף שזכה לעניין מחקרי בולט בשנים האחרונות נוגע לכישורים החברתיים של ילדים כבדי שמיעה וחירשים. זרם מחקרי אחד עסק בגורמים המשפיעים על ההסתגלות הרגשית-חברתית של ילדים כבדי שמיעה וחירשים במסגרות חינוך שונות, סגרגטיביות ומשולבות, והוא מושפע במידה רבה

מהתעצמותה של מגמת ההכלה של ילדים כבדי שמיעה וחירשים במסגרות חינוך רגילות. זרם מחקר אחר התמקד בהתפתחותם של כישורי הקוגניציה החברתית. בעיקר נבדקה היכולת בתאוריית ה-mind בקרב ילדים כבדי שמיעה וחירשים והבנת הגורמים לפער שנמצא בהיבט זה בינם לבין ילדים שומעים.

ככל שהמחקר הולך ומעמיק, כך מתעדנות ההכללות שהיו נהוגות בעבר בנוגע להתפתחותם ולתפקודם של ילדים כבדי שמיעה וחירשים, וההתייחסות להטרונגיות של האוכלוסייה ולקבוצות משנה בתוכה הולכת ומתחדדת. לדוגמה, בשנים האחרונות הראו מחקרים שילדים עם ליקוי שמיעה קל או חד-צדי זקוקים אף הם לתמיכה חינוכית. יתר על כן, נמצא שבתוך קבוצה זו עצמה יש שונות ניכרת בתפקודי הלמידה והשפה, שסיבותיה עדיין אינן נהירות דיין. גם בקרב ילדים עם שתל שבלול נמצאו הבדלים ניכרים בהתפתחות כישורי השפה. אחדים מן המשתנים המשפיעים על הבדלים אלה וזהו ותוקפו במחקרים חוזרים (למשל, גיל ההשתלה, משך השימוש בשתל, מידת החשיפה לשפה מדוברת, קיומן של בעיות נוספות ומידת מעורבותם של הורים בתכנית השיקומית-חינוכית). עם זאת, עדיין לא ניתן לנבא את קצב התפתחותה של השפה ואת מידת הצלחתה של השיקום האורלי בעקבות ההשתלה. מהמחקרים השונים עולה שמשתנים רבים נוטלים חלק בהצלחה השיקומית-חינוכית, חלקם קשורים באפיוני הילד עצמו וחלקם סביבתיים (Dettman & Dowell, 2011).

בד בבד עם התמורות בעולם חלה בישראל התקדמות בגישות הפדגוגיות ובדרכי השיקום, החינוך וההוראה של ילדים כבדי שמיעה וחירשים החל בגיל הרך וכלה בבית הספר התיכון. במקביל גם גברה התמיכה בהכשרה העל-תיכונית של צעירים כבדי שמיעה וחירשים, ורבים יותר זוכים להכשרה אקדמית במכללות ובאוניברסיטאות. מנתוני המכון לקידום החירש בישראל עולה שבעוד בשנת 1996 השתתפו שישה סטודנטים בלבד בפרויקט ניסיוני בארבעה מוסדות אקדמיים בארץ, כיום לומדים כ-600 סטודנטים כבדי שמיעה וחירשים במגוון תכניות אקדמיות ברחבי הארץ (המכון לקידום החירש, תקשורת אישית). בישראל פותחו ב-15 השנים האחרונות תכניות ארציות מבוססות מחקר ורחבות היקף עבור כלל הילדים כבדי השמיעה והחירשים במסגרות החינוך השונות. עם התכניות הללו נמנות תכניות "קשר" ושיח מורחב העוסקות בהקניית תקשורת ושפה לילדים עם ליקוי בשמיעה והתכנית לאודיולוגיה חינוכית, הנקראת "שיקום התקשורת של ילדים עם ליקוי בשמיעה במערכת החינוך". אליהן מצטרפות תכניות נוספות, אשר רבות מהן מתוארות בפרקים שונים בכרך זה ועוסקות בתחומי התערבות מגוונים, כמו למשל עקרונות הוראה בפיתוח שפה וקוגניציה

בגיל בית הספר, תכנית דו-לשונית/דו-תרבותית להוראת הבעה בכתב בגיל חטיבת הביניים, תכנית לקידום ניצני אוריינות, תכנית לקידום תאוריית ה-mind ועוד. אתגרים רבים עדיין עומדים בפני אנשי המקצוע בתחום החינוך של ילדים כבדי שמיעה וחירשים. נתייחס לאחדים מהם אגב הדגשת ההקשר הישראלי. ישראל היא ארץ הגירה ובה מיעוטים שונים. כיום, הידע על אודות התפתחות השפה של ילדים כבדי שמיעה וחירשים שעברית איננה שפת אםם מוגבל ביותר. בעיקר בולט החוסר בידע מחקרי וכן בתכניות התערבות מותאמות לשפה ולתרבות, ככל שאלה נוגעים לילדים כבדי שמיעה וחירשים דוברי ערבית. ריבוי הדיאלקטים בשפה הערבית המדוברת בישראל ואפיון הדיגלוסיה של שפה זו מציבים אתגר מיוחד בפני אנשי המקצוע העוסקים בחינוכם של ילדים דוברי ערבית שהם כבדי שמיעה וחירשים.

עוד ברצוננו להדגיש שנדרשת התייחסות ממוקדת ומובחנת יותר, הן במחקר והן בהתערבות, לטווח הרחב של אוכלוסיית הילדים כבדי השמיעה והחירשים בישראל. מאפייני האוכלוסייה בקצותיו של טווח זה שונים מאוד זה מזה. לדוגמה, התפקוד והצרכים החינוכיים של ילדים עם ליקוי קל או חד-צדי שונים מאוד מאלה של ילדים עם ליקוי חמור ועמוק בשמיעה; התפקוד והצרכים של ילדים כבדי שמיעה וחירשים שלא נולדו בישראל או שבביתם אין מדברים עברית (עולים חדשים ובני מהגרים) שונים מאלו של ילדים כבדי שמיעה וחירשים אשר השפה המדוברת בביתם היא עברית; התפקוד והצרכים של ילדים עם ליקוי קדם-שפתי אשר אותרו מאוחר שונה מאוד מאלה של ילדים שאותרו וטופלו כבר בגיל הינקות; התפקוד והצרכים של ילדים כבדי שמיעה וחירשים ללא ליקויים נוספים שונים באופן מהותי מאלה של ילדים עם ליקויים נוספים. כאן חשוב לציין שקיים מחסור בולט הן במחקר הבסיסי והן בפיתוח הפדגוגי הקשור בתפקודי התקשורת והשפה, תפקודי הלמידה והתפקוד החברתי של ילדים כבדי שמיעה וחירשים הסובלים מליקויים מרובים (comorbidity).

מנגד, אתגר נוסף הוא הצורך במעקב אחר ההתפתחות האוריינית והשילוב החברתי של ילדים כבדי שמיעה וחירשים הלומדים בחינוך הרגיל. מגמת ההשמה של ילדים אלה בשילוב האישי גוברת בעולם המערבי כולו, ויש צורך במעקב לאורך זמן אחר התפתחות כישורי האוריינות של הילדים הלומדים בשילוב האישי. לא פחות מכך, נדרש מעקב גם אחר ההסתגלות החברתית והרגשית שלהם לאורך כל שלבי ההתפתחות והלמידה - החל בגיל הרך וכלה בגיל הבוגר - וזאת במטרה לספק להם תמיכה מיטבית. יש לבחון את דרכי התמיכה בשילוב וכן את מדיניות ההכלה באופן מושכל ורב-פנים, המביא בחשבון את המושג

"איכות החיים" (ויזל, 2007; רייטר, 2007), ולחפש דרכים להגנה מפני הסיכון שבבידוד חברתי ולמניעתו.

היבט נוסף הדורש התייחסות מיוחדת קשור בתפקוד ובצרכים של ילדים הרוכשים שפת סימנים כשפת אם, או אלה הבוחרים בשפת הסימנים בתהליך השיקום והחינוך ונזקקים לה. כפי שצוין לעיל, הצטבר ידע רב על אודות שפת הסימנים הישראלית, ויוזמות אחדות קידמו את מעמדה, ביניהן פרויקט "מודל ההצלחה" בשיתוף המכון לקידום החירש, פיתוח המילון הממוחשב של שפת הסימנים הישראלית ופתיחת התכנית למתורגמנים לשפת סימנים וממנה באוניברסיטת בר-אילן. עם זאת, בישראל לא פותחה תכנית דו-לשונית/דו-תרבותית פורמלית ומקיפה לחינוך ילדים כבדי שמיעה וחירשים, ולכן המודעות של מחנכים ושל הורים ליתרונות האפשריים של חינוך דו-לשוני בהיבט התקשורת-שפתי, הקוגניטיבי והחברתי-רגשי מצומצמת בהשוואה למדינות אחרות בעולם המערבי.

לבסוף, נציין אתגר נוסף, אשר אינו ייחודי להקשר הישראלי אך לדעתנו בעל השלכות חשובות על חינוכם של ילדים כבדי שמיעה וחירשים. כוונתנו לשינויים הטכנולוגיים, התרבותיים והחברתיים בדרכי התקשורת המתרחשים בחברה. דוגמה לכך היא השימוש בתכתובת אלקטרונית ובטלפונים סלולריים או השתתפות ברשתות חברתיות. מצד אחד, השתכללות האמצעים הטכנולוגיים פורסת בפני תלמידים כבדי שמיעה וחירשים הזדמנויות חדשות להשתתפות פרו-אקטיבית בבית הספר ומחוצה לו, ואף עשויה לשמש את המורים בתהליכי הוראה ולסייע בשיפור התקשורת הבין-אישית עם התלמידים ובינם לבין עצמם. מצד אחר, הקשיים בשפה, כמו למשל אלה הכרוכים בהפנמה של כללים פרגמטיים, מחייבים לבחון את אופן השימוש שעושים התלמידים באמצעים אלה, ובהתאם לכך לבנות תכניות התערבות שישפרו את כישורי האוריינות שלהם בשימוש באמצעי התקשורת האלקטרוניים ואת מודעותם לכללים חברתיים הכרוכים בכך.

ספר זה מיועד לטווח רחב של אנשי מקצוע העוסקים בשיקוםם ובחינוכם של ילדים כבדי שמיעה וחירשים: אנשי אקדמיה, מורים וגננות, קלינאי תקשורת, עובדים סוציאליים, פסיכולוגים חינוכיים, יועצים חינוכיים וכן סטודנטים והורים לילדים כבדי שמיעה וחירשים. ייחודו של הספר בגישה האינטר-דיסציפלינרית, הבאה לידי ביטוי הן בתרומתם של מומחים מדיסציפלינות שונות לתכנון והן בשיתופי הפעולה בין המומחים השונים בכתיבת רבים מהפרקים בספר (חוקרים מתחומי החינוך, הבלשנות, מקצועות הבריאות והרפואה ואנשי מקצוע בכירים

הפועלים במערכת החינוך בתחומי קלינאות התקשורת, חינוך ופדגוגיה). הגישה האינטר-דיסציפלינרית משקפת את העמדה הרואה בתהליך השיקום והחינוך של ילדים כבדי שמיעה וחירשים תהליך רב-ממדי, המחייב צוות רב-מקצועי שפועל בשיתוף פעולה לקראת מטרה משותפת.

מטרתו של הספר לחשוף בפני הקוראים מגוון רחב של סוגיות עדכניות הקשורות בניית תאורטי, במחקר אמפירי ובעשייה פדגוגית בתחומי השיקום והחינוך של ילדים כבדי שמיעה וחירשים בישראל. הספר מביא לידי ביטוי נקודות מבט שונות הקשורות לסוגיות הנדונות. הוא מכיל הן פרקים תאורטיים, המציבים לדיון סוגיות מרכזיות בחינוך ילדים כבדי שמיעה וחירשים, הן פרקים המציגים מחקרים אמפיריים והן פרקים המתארים תכניות התערבות מבוססות תאוריה, אשר פותחו בשנים האחרונות בישראל.

בטרם נתאר את מבנה הספר ותכניו, ברצוננו להציג כמה מונחי בסיס ואת דרכי השימוש בהם בספר. בעבר, בהתייחסות לכלל האוכלוסייה של אנשים עם חסך שמיעתי (hearing loss) היה מקובל המונח אנשים עם "ליקוי שמיעה". בספרות העדכנית ממעטים להשתמש במונח זה בשל הטענה שהוא מבליט את ההיבט של הפגיעה על פני ההיבט של הזהות החברתית-תרבותית. לפיכך, המונח המקובל יותר היום בהתייחסות לכלל האוכלוסייה הוא "כבדי שמיעה וחירשים", מונח המבטא את ההשקפה שהאדם שהוא מתייחס אליו הוא אדם שלם עם יכולות רבות וזהות חברתית העשויה להיות ייחודית. בקרב המשתתפים לתרבות החירשים יש המעדיפים להשתמש רק במונח 'חירש', כדי להבליט את הקבלה של הזהות החברתית כאדם חירש ואת הגאווה בה.

כבר מהדיון לעיל עולה שהמונחים לתיאור האוכלוסייה משקפים מגוון תפיסות ועמדות בהתייחסות לחסך בשמיעה, ואכן בספרות מקובל לתאר את האוכלוסייה משלוש נקודות ראות: האודיולוגית, התפקודית והחברתית-תרבותית. מנקודת הראות האודיולוגית ההבחנה בין כבד שמיעה (hard of hearing) לחירש (deaf) נעשית על בסיס הממצאים של בדיקות השמיעה (יש לציין שבספרות המקצועית אין אחידות מלאה בדבר הקריטריון האודיולוגי המבחין בין כבדות שמיעה לחירשות). נקודת הראות הנוספת, התפקודית, מבחינה בין כבד שמיעה לחירש על פי יכולתו של האדם לרכוש שפה מדוברת ולהשתמש בה ביעילות בחיי היום-יום. נקודת הראות החברתית-תרבותית רואה באדם חירש את מי שמשתתף לקהילת החירשים, נוטל חלק בפעילויותיה ודובר את שפתה - שפת הסימנים (באנגלית מקובל המונח Deaf באות רישית גדולה לציון הזהות החברתית-תרבותית). בספרות המקצועית העדכנית יש נטייה

להימנע מלנקוב בקריטריון אודיולוגי ברור המבחין בין כבדי שמיעה לחירשים אגב הישענות גוברת על הקריטריון התפקודי. יש לשער ששני גורמים עומדים ביסוד השינוי הזה: האחד קשור בשינוי שחוללה טכנולוגיית שתל השבלול, המאפשרת לילדים רבים עם חירשות עמוקה תפקוד שמיעתי באופן שאפיין בעבר ילדים כבדי שמיעה; השני קשור בביקורת גוברת על תפיסה מתייגת ובמעבר למודל תפקודי בתפיסה ובמדיניות בכלל החינוך המיוחד.

בישראל, המונח "אנשים עם ליקוי שמיעה" עדיין מקובל בקרב אנשי המקצוע, והשימוש בו איננו מעיד בהכרח על תפיסותיו של הדובר ועל עמדותיו כלפי אנשים עם חסך שמיעתי. כך הדבר גם בספר זה. לאורך הספר, השימוש במונחים השונים נעשה בהתאם לבחירותיהם של הכותבים ולהקשרי התוכן.

מבנה הספר ותכניו

אסופת המאמרים נפרשת על פני שני כרכים ובהם ארבעה שערים. הכרך הראשון כולל שני שערים. השער הראשון עוסק בהיבטים בהערכת שפה ובהתפתחות תקשורתית, שפתית ואוריינית בגיל הרך. השער השני עוסק בהתפתחות שפתית ואוריינית בגיל בית הספר בקרב דוברי שפות שונות. הכרך השני כולל את השערים השלישי והרביעי. השער השלישי עוסק בגישת השילוב, בהסתגלות חברתית-רגשית ובכישורי תאוריית ה-mind. השער הרביעי עוסק בהיבטים בשיקום שמיעתי ובהתערבות חברתית. תיאור הפרקים בשער הראשון והשני מופיע להלן (תיאור הפרקים בשער השלישי והרביעי מופיע במבוא לכרך ב).

בשער הראשון חמישה פרקים. שלושת הפרקים הראשונים עוסקים במגוון היבטים של התפתחות השפה המדוברת והידע האורייני בגיל קדם-בית הספר. **בפרק הראשון** עוסקת **לימור עדי-בן סעיד** ברכישת המבנה הפרוזודי של המילים הראשונות בקרב ילדים כבדי שמיעה וחירשים דוברי עברית. המחקר המוצג בפרק מצביע על דמיון בשלבי ההתפתחות של המילה הפרוזודית בקרב ילדים שלהם ליקוי שמיעה ובקרב ילדים שומעים דוברי עברית ושפות אחרות. למחקר זה השלכות קליניות ביחס לחשיבות הגיל שבו מתחיל השיקום השמיעתי, התאמת מכשירי שמיעה טרם ההשתלה השבלולית וגיל ההשתלה. שני הפרקים הבאים עוסקים בהתפתחות אוריינית בגיל הגן. **בפרק השני** סוקרות **דורית ארם, שרה אינגבר וסמדר קונקול** מחקרים בתחום ניצני אוריינות בקרב ילדים עם ליקויי שמיעה בהיבטים של הכרת האותיות, מודעות פונולוגית, כתיבה ומודעות אורתוגרפית. בהמשך הדברים הן מציגות מחקר המעריך את יעילותה של תכנית התערבות

שתוכננה לענות על צורכיהם של ילדי גן עם ליקוי שמיעה בשתי מסגרות חינוך: שילוב קבוצתי ושילוב אישי. תכנית ההתערבות המוצגת מציעה אסטרטגיות יעילות ושיטתיות להתערבות. **דליה רינגוולד-פרימרמן והינדי שטרן** עוסקות בפרק **השלישי** בכישורי השיח המורחב של ילדי גן עם ליקויי שמיעה בשתי סוגות: שיח סיפור ושיח עיוני-מידעי. הפרק מציג סקירת ספרות בתחומים אלה וכן מחקר שהראה את יכולות ההבעה המופחתות של ילדי גן עם ליקוי שמיעה בסוגות אלה בהשוואה לילדים שומעים. המחברות מדגישות את חשיבות ההתערבות במגוון סוגות, כולל הסוגה העיונית-מידעית, עם ילדים שיש להם ליקוי שמיעה, וזאת כבר בגיל הגן. **עירית מאיר דנה בפרק הרביעי** באפיוני התשומה הלשונית שילדים עם ליקוי שמיעה נחשפים אליה בשיטות התקשורת השונות הנהוגות בישראל: שפת הסימנים הישראלית, עברית מסומנת ועברית דבורה. המחברת מתייחסת לכך שהילדים עם ליקוי שמיעה חשופים לתשומה לשונית בלתי-עקיבה ומדגישה שעובדה זו עשויה להשפיע על האופן שבו הם מפענחים שפה ומשתמשים בשפה כדי לרכוש ידע. נוסף על כך היא מתייחסת למצבם הלשוני הייחודי של ילדים עם ליקוי שמיעה במגורים דוברי הערבית בארץ, הנובע מהדיגלוסיה הקיימת בערבית ומהתפתחותן של כמה שפות סימנים מקומיות, מצב המציב אתגרים מיוחדים לילדים ולצוות הטיפולי. **הפרק החמישי**, החותם את השער הראשון בספר, עוסק בעקרונות בהערכת תקשורת, שפה ודיבור של ילדים עם ליקוי בשמיעה בגיל הרך. בפרק מתארות **אסתר גורלניק, אסתר דרומי ודליה רינגוולד-פרימרמן** את הליך ההערכה, את סוגי הכלים העומדים לרשות המעריך, ובעיקר את ההיבטים הייחודיים שיש להביא בחשבון בעת ביצוע הערכה של שפה ותקשורת לילדים עם ליקוי שמיעה בגיל הרך.

בשער השני ארבעה פרקים. שלושת הפרקים הראשונים בשער זה עוסקים בכישורי השפה המדוברת של ילדים כבדי שמיעה וחירשים בעיקר מנקודת הראות של ליקויים בתחביר. בפרקים אלה מוצגים מחקרים באוכלוסיות בוגרות יותר מאלה שהציגו הפרקים הראשונים. **רונית שטרמן ונעמה פרידמן** פותחות בפרק **השישי** בסקירה של מחקרים על היכולות התחביריות של ילדים דוברי עברית שיש להם ליקוי שמיעה מלידה. בהמשך הדברים הן מציגות ניסויים העוסקים בקריאה ברמת משפט ובקריאת טקסטים קצרים עם מורכבות תחבירית ובלעדדיה, שמהם עולה הקשר בין הקושי התחבירי של אוכלוסייה זו ביחס לדיוק בקריאה ולהבנתה. המחברות מצביעות על החיוניות של אבחון תחבירי ופיתוח תכנית התערבות לטיפול בתחביר אצל ילדים עם ליקוי שמיעה בגיל בית הספר היסודי. **מנאר חדאד-**

חנא ונעמה פרידמן עוסקות בפרק השביעי בהבנה ובהפקה של משפטים עם תנועה תחבירית אצל דוברי ערבית פלסטינית עם ליקוי שמיעה, אשר התחנכו בתקשורת מדוברת. הן מציגות ממצאי מחקר המורים כי המבנים שנמצאו פגועים הם מבנים אשר נגזרים מתנועה תחבירית של צירוף שמני שמפרה את הסדר הקנוני של המילים במשפט. דפוס שונה הראו רק הילדים בעלי הליקוי החז-צדי, אשר ביצועם היה זהה לזה של השומעים. המחברות מציינות שהקושי התחבירי של ילדים עם ליקוי שמיעה, המלווה אותם גם בגיל הבוגר, עלול לגרום בעיה חמורה בשימוש בשפה בחיי היום-יום כמו גם קושי בהתמודדות עם מטלות אקדמיות, ועל כן יש לפתח דרכים להתמודדות חינוכית עם קושי זה. **הפרק השמיני** מאת **הלן דלאז' ולוריס טאלר**, מציג מחקרים על אודות ליקויים מורפו-תחביריים בקרב ילדים עם ליקוי שמיעה קל עד בינוני. אף על פי שזוהי הקבוצה הגדולה ביותר בקרב אוכלוסיית הילדים עם ליקוי בשמיעה, באופן יחסי התמקדו רק מחקרים מועטים באוכלוסייה זו. זו הסיבה שפרק זה נכלל בספר, אף כי הוא חורג מהתמה המרכזית של מחקר והתערבות בילדים וצעירים עם ליקוי שמיעה בהקשר הישראלי. בפרק מוצגים ממצאי מחקרים שנערכו בקבוצות גדולות של נבדקים מטווח גילים רחב ובמגוון של שיטות מחקר, כולל השוואה בין ילדים עם ליקוי שמיעה ובין ילדים עם סוגי ליקוי אחרים. הפרק עשוי לתרום להבנה טובה יותר של שכיחות ליקויים מורפו-תחביריים וטבעם בקרב נבדקים עם ליקוי שמיעה קל עד בינוני, והוא מצביע על השונות הגבוהה ביכולת המורפו-תחבירית בקרב אוכלוסייה זו. **הפרק התשיעי**, מאת **אתי מויסייב וונדי סנדלר**, מאורגן בשתי חטיבות; הראשונה פורסת את התשתית המושגית והתאורטית בהתייחס לגישה הדו-לשונית/דו-תרבותית בחינוך חירשים, והשנייה מציגה תכנית התערבות שלוותה במחקר. התכנית מושתתת על ההנחה שעיסוק ישיר ברמה המטה-לינגוויסטית בהבדלים המאפיינים את שפת הסימנים הישראלית והעברית יוביל להבנת תפקידו של המבנה הדקדוקי בהעברת המסר, ומכאן לשיפור יכולת הכתיבה בעברית. החוקרות מציעות להרחיב את הגישה הדו-לשונית ופיתוחה במערכת החינוך לילדים חירשים בישראל.

נסיים בנימה אישית: עריכת הספר הייתה עבורנו חוויה מעניינת ומאתגרת וכן נשאה מטען רגשי. כל השותפים לכתובת הפרקים בספר - אנשי אקדמיה מתחומי החינוך, הרפואה ומקצועות הבריאות וכן אנשי חינוך מובילים בישראל - נענו ברצון לפנייתנו לתרום ממומחיותם, הגותם ופועלם לספר זה. במהלך השיח עם מחברי הפרקים התפתחו לעתים דיונים שהיו עבורנו חוויה אקדמית מעשירה. ההתעמקות בעריכת הספר זימנה לנו את האפשרות להרחיב עוד יותר את נקודות הראות שלנו על התחום המורכב ומלא האתגרים של שיקום ילדים

כבדי שמיעה וחירשים בישראל וחינוכם. על כך אנו מודות לעמיתינו, מחברי הפרקים השונים והקוראים-המעריכים, שמשוביהם תרמו לפרקי הספר. אנו מקוות שקהל הקוראים יהיה שותף לתחושתנו זו.

לבסוף, העבודה על הספר מבטאת את הערכתנו הרבה ורגשות הידידות שלנו לחברתנו היקרה חגית ז"ל. דמותה כאשת מקצוע בעלת סטנדרטים גבוהים, ראייה רחבה ויושרה רבה וכחברה נאמנה בעלת חוש הומור ורוח טובה ליוותה אותנו לאורך עריכתו של ספר זה.

טובה מוסט ודליה רינגוולד-פרימרמן

מקורות

ויזל, א' (2007). שילוב או שוליות: סוגיות בשילוב תלמידים חירשים וכבדי שמיעה. בתוך ש' רייטר, י' לייזר וג' אבישר (עורכים), *שילובים: לומדים עם מוגבלויות במערכות החינוך* (396-357). חיפה: אחווה.

מאיר, ע' וסנדלר, ו' (2004). *שפה במרחב: אשנב לשפת הסימנים הישראלית*. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

רייטר, ש' (2007). "נרמול" השילוב או: השילוב כאורח חיים. בתוך ש' רייטר, י' לייזר וג' אבישר (עורכים), *שילובים: לומדים עם מוגבלויות במערכות החינוך* (87-57). חיפה: אחווה.

Dettman, S., & Dowell, R. (2011). Language acquisition and critical periods for children using cochlear implants. In M. Marschark & P. E. Spencer (Eds.), *Oxford handbook of deaf studies, language, and education* (331-342), Volume 1, second edition. New York: Oxford University Press.

Marschark, M., Lang, H. G., & Albertini, J. A. (2002). *Educating deaf students: From research to practice*. New York: Oxford University Press.

Marschark, M., & Spencer, P. E. (Eds.). (2011). *Oxford handbook of deaf studies, language, and education*, Volume 1, second edition. New York: Oxford University Press.

Moore, D. F., & Meadow-Orlans, K. P. (Eds.). (1990). *Educational and developmental aspects of deafness*. Washington, DC: Gallaudet University Press.